

autora koji u bibliografiji ima nekoliko djela iz iste godine u bilješci se ne navodi alfabetska oznaka o kojem je djelu riječ. Drugo, na 169. str. nalaze se dva crteža razvojnih faza crkve sv. Petra smještena na gornjoj i donjoj polovici stranice u istoj vertikalnoj osi, a u tekstualnom opisu na dnu stranice navodi se objašnjenje za desni i lijevi crtež.

Davor Bulić

Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb: Leykam international, 2012., 268 str.

Nedavno je hrvatsku znanost i kulturu obogatila prva pregledna sinteza koja na cjelovit način obrađuje kasnoantičku povijest današnjega hrvatskoga prostora, od konca 3. do konca 6. stoljeća, a izravno se kronološki nadovezuje na prethodnu knjigu istoga autora objavljenu 2009. u istom nizu „Povijest hrvatskih zemalja u antici“, dijelu Leykamove biblioteke „Hrvatska povijest“ koju uređuje Neven Budak.¹ Pojavljivanjem sadašnjega, drugoga sveska spomenuti je niz uspješno zaokružen i dobivena je logičko-tematska cjelina koja nudi odličan kontinuirani i sustavni uvid u različite aspekte antičke prošlosti hrvatskih krajeva od 6. st. pr. Kr. pa sve do ranoga srednjovjekovlja.

Karakterom i izvedbom knjiga slijedi obrazac ustanovljen u prvom svesku. To znači da se radi o djelu udžbeničkoga obilježja neopterećenom obimnim znanstvenim aparatom ili detaljnom bibliografijom. Svako je pak poglavlje popraćeno odlomkom s temeljnim informacijama o relevantnoj domaćoj i stranoj historiografskoj literaturi koja je u osnovi iznesenih podataka i interpretacija u predmetnom poglavlju. Gradivo se iznosi kronološki, što je svakako prikladno jer je riječ o priručniku koji donosi opći pregled. Najveća je pozornost posvećena događajnici, koju upotpunjuju navodi iz izvora, ali su važno mjesto dobili i prikazi društvenih, ekonomskih i kulturnih prilika.

Knjiga je razdijeljena u sedam osnovnih poglavlja koja su raščlanjena na potpoglavlja: „Uvod“ (11-41), „Dioklecijan i tetrahija“ (42-73), „Konstantin i njegovi nasljednici, 324. – 395.“ (74-116), „Od podjele Carstva do pada Zapadnog Rimskog Carstva, 395. – 476.“ (117-165), „Odoakar i

---

¹ Za prikaz te knjige iz pera autora ovoga priloga vidi *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 43, 2011., 477-479.

Ostrogoti, 476. – 535.“ (166-192), „Justinijanovo doba, 535. – 565.“ (192-226), „Epilog antike“ (227-242). Na kraju knjige, uz popis kratica i kazala, šest je povijesnih zemljovida koji prikazuju upravnu podjelu zapadnoilirskih pokrajina oko 300. godine, mrežu antičkih i kasnoantičkih cesta, upravnu podjelu oko 473., smjerove operacija u bizantsko-ostrogotskom ratu 535. – 554. u Dalmaciji i Panoniji, Bizant i crkvenu upravu te bizantske utvrde u 6. – 7. stoljeću.

U uvodu autor određuje kronološki okvir razmatrajući pitanje datacije kraja antike, bavi se pojmom kasne antike i njegovim sadržajem te problemom propasti Rimskoga Carstva. Osim toga, tu je i osnovni pregled istraživačkoga i diskurzivnoga razvoja u proučavanju kasnoantičke povijesti u modernoj historiografiji, pri čemu se navode i najvažniji kasnoantički pisci i djela ključna za literarnu rekonstrukciju kasnoantičke povijesti hrvatskih zemalja.

Drugo poglavlje donosi osvrt na razvoj kasnoga Rimskog Carstva za vrijeme prve i druge tetrahije. Prate se glavni akteri tog razdoblja, kao i vojne, političke i upravne promjene koje su tada snašle Carstvo. Fokus je, dakako, na hrvatskom povijesnom prostoru. Prikladna je pozornost posvećena i progonima kršćana, počecima slobodnoga ispovijedanja kršćanstva te ustroju Crkve u Panoniji, Dalmaciji i Istriji. Posebno je obrađena Dioklecijanova palača, i to nadasve informativno, s pregršt ilustrativnih pojedinosti o njezinoj izgradnji, izgledu i svrsi.

U trećem poglavlju nastavlja se prikaz preustroja Carstva i glavnih vojno-političkih zbivanja u Carstvu, zaključno s vladavinom Teodozija I. Znatna pažnja upravljena je i na crkvena pitanja, poglavito utjecaj arijanske hereze na prilike u Panoniji i sve veću nestabilnost u podunavskim oblastima, kako zbog borbi za carsku vlast, tako i zbog barbarskih provala. U zasebnom se pak potpoglavlju obrađuje urbane prilike i socioekonomska obilježja života u Dalmaciji i Panoniji u 4. stoljeću. Ističe se slabljenje urbanih struktura i promjene u gospodarstvu karakterizirane padom opsega i kvalitete trgovine, što je napose bilo svojstveno za panonsko područje kao izloženije udarima barbara preko Dunava i unutarnjopolitičkim previranjima zbog blizine granice i stoga što su tuda prolazile ključne prometnice povezujući istočne i zapadne pokrajine Carstva. Aspekti kulture također su dobili svoje mjesto u prikazu pa se autor dotiče temeljnih obilježja graditeljstva i umjetnosti, zaključujući kako dostupni primjeri i ostaci ukazuju na

uklopljenost panonsko-dalmatinskoga prostora u glavne tijekove kulture, umjetnosti i gospodarstva Rimskoga Carstva u 4. stoljeću.

U četvrtom se poglavlju oslikavaju vojno-političke prilike u Carstvu od smrti Teodozija I. do svrgavanja Romula August(ul)a. Razmatra se utjecaj (vizi)gotških provala do Italije pod Alarikom i nove navale barbarskih skupina u Italiju pod Radagaizom, raspravlja se o ulozi vojskovođe Stilihona i situaciji poslije njegova uklanjanja, opisuju se odnosi između Carstva i Huna te kako su oni utjecali na prilike u Panoniji i Dalmaciji, oslikava se stanje u Panoniji pod prevlašću Ostrogota i u Dalmaciji pod vojskovođom Marcelinom. U zasebnom potpoglavlju obrađuju se urbane prilike i socioekonomska obilježja života u Dalmaciji i Panoniji u prvoj polovini 5. stoljeća, pri čemu se naglašava da se njihova društveno-politička situacija sve izraženije razlikovala jer je panonski prostor bio pod neprestanim udarima barbarskih skupina, dok je Dalmacija bila zaštićenija. Iako su veća naselja propadala, događao se i proces ponovnoga naseljavanja uzvisina, prijašnjih prapovijesnih gradina koje su u ranijem antičkom razdoblju bile napuštene, a sada su nanovo otkrivene zbog svojega visinskog položaja, nudeći veću sigurnost pučanstvu. Ovo je napose vrijedilo za Histriju i dijelove Panonije, a manje za Dalmaciju. Naglašava se i da podatkovna manjkavost omogućuje tek uvjetnu rekonstrukciju temeljnih procesa u gospodarskoj povijesti Dalmacije i Panonije u prvoj polovini 5. stoljeća, a to napose vrijedi za panonsko područje. Ipak, može se zaključiti da u priobalju ekonomska aktivnost nije zamrla, nego je čak pretpostavljiv i porast pomorskoga prometa zbog toga što su kopnene prometnice u Panoniji bile više-manje pod stalnim nadzorom barbara. Osim toga, rudarstvo je vjerojatno ostalo važnom djelatnošću u Dalmaciji. Znatna pozornost posvećena je i kršćanstvu u Histriji i Dalmaciji, njegovu učvršćenju i širenju te izgradnji i prostornom uređenju crkvenih zdanja. Tu je i kraći odlomak o graditeljstvu i umjetnosti u ovom periodu, pri čemu se ističe da se umjetnička proizvodnja sve više prilagođava germanskom ukusu.

U petom poglavlju ocrтана su temeljna društveno-političkih zbivanja u Histriji, Dalmaciji i Panoniji pod kratkotrajnom vlašću Odoakra u Italiji i dugom vladavinom ostrogotskoga kralja Teodorika. Dok Odoakrova vladavina nije u Dalmaciji ostavila bitnijega traga, ostrogotska je vlast, potrajavši pola stoljeća, ostala zabilježena u historiografskim, materijalnim i duhovnim vrelima. Poput Odoakra, Ostrogoti su ostavili netaknutima

zatečene institucije i društvene odnose u područjima pod svojim nadzorom, a njihova se politika svodila na održavanje mirnoga suživota s romaniziranim žiteljima. Autor prikazuje ostrogotske odnose s Istočnim Carstvom, njihova administrativna rješenja i gospodarske zahvate u Dalmaciji i Panoniji te pitanje njihove naseobe u tim pokrajinama. Posebno se pozabavio i pitanjem pojave imena pokrajine Dalmacije u množini, što se povezuje s postojanjem oblasti Tarsatičke Liburnije kao zasebne upravne jedinice da bi se ustrojila obrana južnoga krila istočnih Alpa radi zaštite Italije. Zaključuje da je ostrogotska vlast uspjela održati politički, gospodarski i kulturni kontinuitet svakodnevnoga života, premda je u tomu nailazila na poteškoće, što je bio i odraz promijenjenih prilika, pa je gospodarstvo, barem u priobalju, funkcioniralo kao i prije. O razmjerima blagostanja ili krize svjedoči i gradnja odnosno obnavljanje crkvenih građevina na prijelazu iz 5. u 6. stoljeće, iako je nemogućnost njihove točne datacije ograničavajući faktor. Neophodna pozornost, osobito za ovo kasnoantičko vrijeme, pridaje se i crkvenoj organizaciji u Dalmaciji i Istriji, navlastito dvama salonitanskim crkvenim saborima iz 530. i 533., koji su sazvani da bi se sredilo stanje u crkvenoj strukturi metropolije koju je nagrizla kriza izražena u raznim zlouporabama, samovolji i nejedinstvu.

Šesto poglavlje bavi se dobom Justinijana I. i razmatra prilike u Dalmaciji, Istriji i Panoniji za njegove vladavine. Opisuje se dalmatinska diocnica bizantsko-ostrogotskoga rata i ističe važnost Dalmacije u tom ratu kao tranzitnoga područja. U pozadini bizantsko-ostrogotskoga obračuna zbio se i nov prodor gepidske vlasti u južnu Panoniju i dolazak Langobarda. Sukob između Gepida i Langobarda na koncu je Carstvu omogućio da se domogne Sirmija, ali je bio i uvod u uključivanje Avara, nove sile u Karpatskoj kotlini, u prilike u Panoniji. Autor razmatra upravne promjene u Istriji i Dalmaciji koje je donijela bizantska vlast, tj. uvođenje namjesnika s naslovom duksa za Istriju i, po njegovu mišljenju, prokonzula za Dalmaciju. Zasebno potpoglavlje govori o društvu, Crkvi i gospodarstvu Dalmacije i Panonije u 6. stoljeću. Navodi se da su u Justinijanovo doba gradovi u jadranskom priobalju doživjeli procvat u odnosu na prethodno razdoblje. Obnavljane su gradske zidine, a pojavile su se i brojne nove crkve u seoskom okruženju gradova, odraz stabilnijih političkih i gospodarskih prilika. Najreprezentativniji je primjer uzleta crkvenoga graditeljstva na istočnom Jadranu bazilika biskupa Eufrazija u Parenčju (Poreč), na koju se nadove-

zuje i biskupska palača. Također, vrlo je vrijedna crkva Sv. Marija Formoza koja se nalazila na južnom obodu Pole (Pule), a sačuvana je tek u tlorisu. U 6. stoljeću osnovane su i prve samostanske zajednice u Istriji i Dalmaciji. Intenzivno su se gradile i utvrde na istočnojadranskoj obali, čija je glavna svrha bila osiguranje plovidbe.

Sedmo poglavlje pruža pregled vojno-političkih događaja nakon smrti Justinijana I. do kraja 6., odnosno početka 7. stoljeća, čime knjiga premašuje naslovni kronološki okvir, ali posvema opravdano, kako bi se zaokružila slika epohe. Spominje se odlazak Langobarda iz Panonije 568. i prvi njihovi osvajački koraci u sjevernoj Italiji, dok je Istra i dalje bila čvrsto u bizantskim rukama. Civilna se vlast u pokrajinama svela na sudske ingerencije, dok je većinu ostalih ovlasti preuzeo vojni zapovjednik. U bizantskim gradovima Istre i Dalmacije najveći su utjecaj imali mjesni veleposjednici. Stari rimski gradovi su i dalje imali svoj ager, međutim na rubnim područjima pojedinih urbanih cjelina (Parenj, Pola, Jader, Salona i Narona) počeli su nicali novi gradovi. U Panoniji su se do kraja 6. stoljeća održali još Sirmij i Siscija, a na dinaridskom prostoru vjerojatno su i dalje postojale izolirane enklave romaniziranoga stanovništva. Prostor između Drave i Jadrana bio je podložan procesima deurbanizacije i kastrizacije, koji su djelovali na širem prostoru nekadašnjega Rimskog Carstva. Poslije odlaska Langobarda, u Panoniji su se postupno etablirali Avari, a s njima je započeo i pojačan prodor Slavena. Istovremeno su se bizantski posjedi duž jadranske obale Italije ustrojili u Ravenski egzarchat, pod koji je potpadala Istrija, dok je Dalmacija bila dio Iliričke prefekture, ali su dalmatinske postrojbe, kako se čini, bile pod egzarchovim zapovjedništvom. Prilike na sjevernom Jadranu u drugoj je polovini 6. stoljeća komplicirao crkveni raskol Triju poglavlja. Pred prodorima novih zavojevača, Avara i Slavena, žiteljstvo se i u dalmatinskom priobalju selilo na sigurnija mjesta, napuštajući stare urbane cjeline. S tim u vezi autor se naročito pozabavio pitanjima nastanka Raguzija (Dubrovnika) i propasti Salone.

Matijašiću bi se tek moglo prigovoriti da se prigodice odlučio za zastarjela historiografska mišljenja ili nedovoljno utemeljene pretpostavke. Na primjer, kad opisuje tijek bitke kod Murse 351. između Konstancija II. i Magnencija, bilježi da zakoniti car, ponukan svojom pobožnošću, nije dočeka kraj bojnoga sraza nego se povukao radi molitve u obližnju crkvu (83). Međutim, osim što je ta tradicija kasnijega postanka, njezin je kon-

tekst otvoreno tendenciozan, dok suvremeno svjedočanstvo prije upućuje na zaključak da je Konstancije čitavo vrijeme aktivno sudjelovao u borbi (usp. H. Gračanin, „Bitka kod Murse 351. i njezin odjek“, *Scrinia Slavonica*, 3, 2003., 20-21). Za Flavija Stilihona, budućega vrhovnog vojskovođu na Zapadu, navodi da je prethodno bio vojni zapovjednik u Meziji (100) – ovo je i neprecizno jer su postojale dvije mezijske pokrajine – iako se predmnijeva da je mogao biti glavni vojskovođa u Trakiji (usp. A. H. M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I: *A.D. 260-395*, Cambridge 1971., 854, s. v. *Flavius Stilicho*). Uništenje i posljedično napuštanje rimske vile u Mogorjelu kod Čapljine povezuje s gotskim navalama u Iliriku (107), premda su najnovija istraživanja ispravno ustanovila da o tako dubokim prodorima zavojevača u unutrašnjost Dalmacije ne može biti govora (usp. V. Posavec, *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*, Split 2007., 73, 105 i bilj. 448). Prihvaća pretpostavku da je Stilihon 399. godine panonske federate razdvojeno naselio (124), ali je u pitanju neosnovana historiografska konstrukcija (usp. T. Nagy, „The Last Century of Pannonia in the Judgement of a New Monograph“, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19, 1971., 330-335). Nepocijana, oca Julija Nepota, posljednjega zakonitog cara na Zapadu koji je skončao kao rascar u Dalmaciji, poistovjećuje s istoimenim zapadnim vojnim zapovjednikom (136-137), međutim, to je krajnje dvojbeno i temelji se isključivo na istovjetnosti imena (usp. P. MacGeorge, *Late Roman Warlords*, Oxford 2002., 65). Piše da je germanski kralj Italije Odoakar porazio Rugijce u Prvoj Panoniji kod Vindobone i da je čak napao Meziju hoteći podvrgnuti ondje naseljene Ostrogote svojoj vlasti, s čime onda povezuje i intervenciju cara Zenona koja je u Italiju dovela ostrogotskoga kralja Teodorika (168). Ipak, Rugijci su držali dio Norika i tu ih je Odoakar presudno potukao (usp. W. Pohl, „Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches“, u: H. Wolfram – F. Daim [ur.], *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung 24. bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl, *Niederrösterreich*, Wien 1980., 278-280). O Odokarovu prodoru u Drugu Meziju do Ostrogota – što je već samo po sebi slabo vjerojatno – izvori ništa ne znaju, a po svemu sudeći radi se o zabuni proizašloj otuda što je sin poraženoga rugijskog kralja pobjegao ostrogotskom kralju Teodoriku (usp. H. Gračanin, „Goti i južna Panonija“, *Scrinia Slavonica*, 6, 2006., 107).

Međutim, ni ti manji propusti nikako ne umanjuju izrazito povoljan dojam o Matijašićevoj knjizi. Ukupno uzevši, ona je vrlo vrijedno historiografsko djelo, izvrstan povijesni pregled koji odlikuje sistematičnost, jasnoća u iznošenju podataka i lijep izričaj, što dodatno olakšava apsolviranje zamršenoga gradiva. Napose valja istaknuti zasebne bibliografije uz svako poglavlje u kojima se po tematskom ključu razglaba o relevantnoj inozemnoj i domaćoj literaturi s korisnim napucima i ocjenama. Jednak pristup ostvaren je već u komplementarnoj *Povijesti hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, a čitatelju – navlastito studentima – omogućava bolje upoznavanje s najnovijim stanjem istraženosti teme koja se obrađuje. Uz dvije monografije, *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota* (Split 2007.) Vladimira Posavca i *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)* autora ovih redaka (Zagreb 2011.), Matijašićeva knjiga pripada među rijetke sinteze u hrvatskoj historiografiji posvećene kasnoj antici. Štoviše, ona je zasada jedini priručnik koji na jednom mjestu ocrta glavne razvojne faze kasnoantičke povijesti hrvatskih zemalja, sumirajući sve bitne rezultate strane i domaće historiografije, a bit će i neizostavno polazište i putokaz u daljnjem bavljenju ovim povijesnim razdobljem koje u Hrvatskoj dosad još nije bilo dovoljno vrednovano.

Hrvoje Gračanin

Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* / Pavao Đakon, *Povijest Langobarda*, kritičko izdanje izvora s prijevodom, preveli Robert Ščerbe i Hrvoje Šugar, komentari i studije Tomislav Galović, Ivo Goldstein i Hrvoje Gračanin, Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2010., 406 str.

Povijest Langobarda (*Historia Langobardorum* ili *De origine et gestis Langobardorum libri VII*) kapitalno je djelo Pavla Đakona, napisano u 8. stoljeću. U šest knjiga Pavao Đakon, benediktinac, crkveni pisac i povjesničar donosi prikaz povijesti Langobarda od njihovih prapočetaka u Sjevernoj Europi, preko seobe u Italiju i stvaranja države, do smrti kralja Liutpranda 744. godine. Osim podataka vezanih uz naslovne junake, Langobarde, njegova *Povijest* pruža pregled događanja na čitavom Sredozemlju, od Bizantskoga Carstva (posebno ističući Ravenski egzarchat) i Franačkoga Kraljevstva do